

Елка Мурчева

**ИЗ ЛЕКСИКАТА НА ЗАЙКОВСКИЯ ТРЕБНИК
ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIV ВЕК**

Зайковският требник – пергаментен ръкопис № 960 от Народната библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в София (нататък ЗТ) е най-ранният измежду запазените в българските книгохранилища требници. Той е писан през първата половина на XIV в. Среднобългарският паметник става известен в науката през 1910 г. със студията на Ст. Младенов “Зайковски светогорски требник”¹. В нея авторът прави описание на състава на ЗТ, спира се на особености на правописа, отделя внимание на някои фонетични и морфологични особености, представя накратко и словното богатство на ЗТ. Лексиката на ЗТ не е била обект на самостоятелно проучване. Настоящото изследване си поставя за цел да представи, макар и малка част, от характерните особености на ЗТ.

Когато говорим за ЗТ, не можем да не започнем с въпроса за руската лексика в този ръкопис. Може би най-интересна тук е употребата на думата *лшадъ* във въпросите в Изповедалния чин. Необичайното ѝ присъствие в български писмен паметник от първата половина на XIV в. кара Младенов да изкаже хипотезата, че ръкописът е писан от българин на Атон, където е имало и руски монаси, от които да научи думата². Това е единственото основание на автора да нарече ЗТ “светогорски”. Заедно с това той прави и друго предположение – ЗТ може да е преписан и в областта на Злетовско-

Кратовската школа³. В края на студията си Ст. Младенов публикува образци от текста на ЗТ (части от Чин изповедание и апокрифни молитви).

Извънредно интересният материал, изнесен в този труд, не остава незабелязан – на практика това е вторият и досега единствен след Синайския евхологиум по-системно изследван подобен текст. П. А. Лавров се отзовава с рецензия за публикацията на Младенов, която използва и като изворов материал, и продължава изследванията върху лексиката на ЗТ⁴. За първи път при Лавров са посочени четири лексеми, които авторът обявява за руски: *лошадъ, гоготати, ротъ, сватия*. С по-голямо или по-малко основание те се нареждат до познатите примери за ранно руско влияние – например във Врачанското евангелие от началото на XIV в. – и се сочат като сигурен белег за проникването на руската книжнина в южнославянската и в частност в българската книжнина от това време. Десетилетия след като ЗТ става известен на палеославистичната наука, той продължава да привлича вниманието единствено с т. нар. си “русизми”, като се повтаря известното от Лавров.

Въпросът за руските думи в среднобългарските паметници е част от големия въпрос за присъствието на произведения на старата руска литература (преводна и оригинална) в нашата книжнина. Пръв с този въпрос се занимава М. Н. Сперански във встъпителната си лекция “Деление истории русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую”⁵. Сперански се връща към тази тема двадесетина години по-късно⁶. В това време се натрупват ценни изследвания. Б. Цонев издава Врачанското евангелие⁷, излиза студията на Ст. Младенов за ЗТ, стават известни и други данни за ранно руско влияние в южнославянските ръкописи⁸. Някои от заключенията на Б. Цонев са подложени по-късно на корекция от Р. Павлова⁹. Като най-безспорни примери за руско влияние в българската книжнина се сочат Врачанското евангелие (нова датировка началото на XIV в.), където е регистрирана руска пълногласна форма *телочи*, руското *семь* вм. *седмь*, руското *ф* вм. *ѳ*, напр. *ѳома* вм. *ѳома*, Апостол от XIII в., в чийто синаксар има руското *сапогоу*; ЗТ от първата половина

на XIV в. с *лошадъ, гоготати, ротъ и сватия*. Изнесените за първи път от П. Лавров лексеми се изброяват в по-сетнешни изследвания без по-нататъшни проучвания, дори в същия ред¹⁰. От старите автори единственото по-подробно изследване на русизмите в ЗТ е на Сперански¹¹, но той приема четирите думи безусловно за руски и като не проучва всяка една от тях по-подробно, се спира изключително на пътя, по който те са могли да попаднат в ЗТ.

В последно време към този въпрос се върна отново М. Цибранска¹². В нейното проучване въпросът за русизмите в ЗТ е разгледан комплексно – не само известните четири думи, но и характерна съпътстваща ги лексика, отделено е внимание на обяснението как разглежданите русизми са могли да проникнат в ръкопис като ЗТ.

Нито едно описание на лексикалните особености на ЗТ не може да мине, без да се обърне отново внимание на руските думи в ЗТ. Настоящото проучване не прави изключение. То се опира на работата на М. Цибранска, като прави допълнения и корекции на някои изводи.

М. Н. Сперански е на мнение, че пъстрият език на ЗТ, включващ русизми във фонетиката и морфологията (!), сръбски и български особености, се дължи на това, че е бил преписан от сърбин от среднобългарски оригинал, който вече е изпитал върху себе си руско лексикално влияние. Авторът си представя това влияние като получено по писмен път: южнославянският требник пристигнал в Русия, където получил руски черти и отделни молитви и вече изменен се връща обратно в своята страна (напр. Атон), където бива преписан от сърбин¹³.

М. Цибранска подлага на обстоен анализ състава на Изповедалния чин в ЗТ, където се срещат основно русизмите, и като заключава, че лексикалните русизми принадлежат към един подвижен и незадължителен състав (каноничния въпросник), смята, че наличието на думи като *лошадъ* не може да се обясни с непосредствено говорно влияние, а със сравнително по-дълго присъствие на преведения вече в България Требник в руската книжнина, при което е могло да се наслоят и запазят единични русизми. Цибранска изказва хипотезата,

че възможен източник би могъл да бъде епитимийен образец от типа на Берлинския сборник от началото на XIV в., който съчетава апокрифни и канонични части в състава си, и привежда факти за българо-руски книжовни контакти в областта на юридическите паметници (преводни и оригинални).

Гоготати, възгоготати. Глаголите се срещат в апокрифната молитва за бясно куче: и оубога се и възтрепота, и възгогота и ре келмоу гъ не кон се Кване, не гогоци и не трепаци 46а. Единствено при Срезн. намираме гоготати с единствен пример от Слово о Задонщине от XVII в. Примерът е повторен в СРЯ XI – XVII в., в който появата му се отнася към XIV в. В статията си М. Цибранска прави преглед на този клас думи-ономатопеи в славянските езици, както и на по-общи теоретични изследвания по този въпрос, привежда конкретен материал. Глаголът гоготати е запазен в днешните руски, украински, чешки, полски и словенски език. Произходът на думата не е много сигурен. Според Бернекер – с удвояване на *ga(l), – gal от корена на глагол (БЕР), и съпоставя с gagl 'вид гъска', хол. gagalen 'кряскам, крещя', лит. gagalas 'щъркел', gaigalas 'паток', латв. gaigale 'вид чайка' стрпрус. gegals 'вид гмурец'. Според други произходът е звукоподражателен (Фасмер, СРЯ, БЕР) 'издавам резки, отривисти звуци, подобни на го, го', оттам 'кудкудакам' и под., както и преносните 'говоря непонятно, несвързано, тихо' или противоположното – 'говоря силно, крещя'. Глаголът гоготати е запазен много добре в руските народни говори (срв. СРНГ) – там, както и в съвременния руски език откриваме и гогот и гоготание – СРЛЯ, Даль. За разлика от руския език, в български думата гогол 'вид птица' е запазена само в местното име Гоголани (име на село северозападно от Берат в Албания), посочено от Селищев¹⁴. В изследването си М. Цибранска обръща специално внимание на формата, в която в ЗТ откриваме императива на глагола гоготати – не гогоци и с основание акцентира върху специфично българския развой на *ш* пред *т* при глаголите от IV спр. Заедно с това авторката прави сравнение на това място от апокрифната молитва и издадените от Ковачевич четири молитви "от бесен вълк или куче"¹⁵ от средата на XIV в., писани около Прилеп (може би в манастира Трескавец).

Глаголите възгоготати и гоготати не се срещат в сборника, писан в Прилепско. Там вместо тях намираме: и оустраши се и повѣже; не оустраши се, ни оужасан се; оужасохъ се и повѣгохъ оупоуть. В ръкопис НБКМ 616 обаче срещаме възгольгота и негольготи. За тези форми Цибранска посочва паралелните разговорни руски *гоготня*, *голкотня* 'силна, многогласна човешка реч'. Крайното предположение на авторката е, че гогощи в ЗТ може да се изведе от старобългарска форма, недокументирана в старобългарските и среднобългарските паметници поради специфичната си тематична насоченост. Въпреки това съпадението на фонетичните облици, в които глаголът е засвидетелстван в НБКМ 616, с някои типично руски форми на гоготати, както и замяната им в другата текстова редакция на апокрифа, печатан от Ковачевич, според мене изискват по-предпазливо отношение.

Думата *лошадъ* е употребена в Чин изповедание (въпросите, които се отправят към мъжете и които се отнасят до т. нар. "скотоложство": а съ друголю ѣда юси сътворишь... или своєж ржеж инюиз. а лошадъ. или скотинож, или съ птицеж, или съ кучкож 38а. Измежду всички славянски езици тя се среща само в руския език, където в тюркиска заемка. Фасмер привежда ср. чув. *laša*, тур., крим.-тат., балкар. *alaša*. М. Цибранска прави преглед на нейното разпространение в руската писменост и привежда данните от Микл. и Срезн. Пътят на разпространението ѝ е от юг (Киев) към северните области, където постепенно изтласква от употреба по-старото *конь*¹⁶. На *лошадъ* в ЗТ трябва да се гледа като на безспорен русизъм. По-внимателен поглед към конкретния фрагмент от Изповедалния чин ще открие, че формата *лошадъ* (Им. мн.) стои изолирано и нелогично сред обкръжаващите я творителни форми, а това говори, че по всяка вероятност е била чужда за преписвача на ЗТ.

Между т. нар. "руски" думи в ЗТ изследвачите редовно споменават *ротъ*, употребена на два пъти в Изповедалния чин: *ѣда целовалъ еси женѣ, или въ жзыкъ, или въ оустноу въскладажша себе въ ротъ* 38б; или *целивала съ похотиж кого, а въ жзыкъ или въ оустноу, ѣда ю (I) въскладала коноу въ ротоу слолюбнємь* 39б. В облик *ротъ* думата е отбелязана в речниците на Микл. и Срезн. (предимно в руски

ръкописи). Всъщност старобългарското *рѣтъ* във форма *рѣтъ* е употребено още в Супр. сб. в значение 'нос на кораб' — за гр. *αὐχῆν*. Освен това може да се добави, че в старобългарски език *рѣтъ* в значение 'уста' се среща още в Шестоднева на Йоан Екзарх и в Беседата против богомилите на Презвитер Козма. Днес е характерна за източнославянските езици и някои от западнославянските диалекти. Ценна е добавката на М. Цибранска за употребата на *рѣтъ* в каноничната част на Берлинския сборник от началото на XIV в., както и във фразеологичното съчетание *заклазати рѣтъ* в старозаветни библейски топоси от по-късни южнославянски паметници. Тези данни, както и запазеното днес *рот* 'свинска муцуна' в Костурско, показват, че думата *рѣтъ* не стои извън лексикалния състав на българския език, а можем да проследим дългата ѝ история от писмената фиксация в Супр. сб. до данни от Костурския говор.

Най-сериозно възражение заслужава причисляването към русизмите на думата *сватина*. Безспорно е доказано, че етимологически тя се извежда от индоевропейски и праславянски **sue* свой¹⁷. Лексемата се употребява на два пъти във въпросите на Изповедалния чин: *и҃кци во... сватинѣ* 37б; а *сватоми* 38б в значение 'родственик на някого от встъпващите в брак' и е широко разпространена в българската говорна територия. В съвременния български книжовен език принадлежи към неутралния в стилистично отношение пласт.

Конкретният анализ показва, че безспорно руска е единствено думата *лошадъ*. Тук обаче ми се иска да се спра на една друга лексема от същия Изповедален чин в ЗТ. Това е глаголът *мѣкати*, употребен в следния контекст: *а ѿца їѣдѣ їси виль или мѣтрѣ или лѣпаль, ли мѣкаль* 38а. Според М. Цибранска значението му е 'съдя, подозирам'. Съвременните славянски езици са запазили добре глагола със звукоподражателен произход *мекать* рус., бълг. *мецам* 'говоря бавно, неясно' и *мека* 'блея', срхр. *мекати*, чеш. *mekati*, пол. диал. *miekać*; рус. *мекать* 'издавам звук на "ме"'. Всички те според ЭССЯ произхождат от **mekati* I. Според същия речник интересуващото ни значение на *мѣкати* в ЗТ произлиза от **mekati* II — руск. диал. *мекать* 'мисля, предполагам', 'зная нещо',

'намеквам', 'подозирам някого в нещо'. Това е сравнително късно новообразуване, изключително руско по характера си, на базата на глагол *мекать* с обобщение на -к- по аналогия на руското пустить/пускатъ. Днес глаголът *мекать* е запазен в руските народни говори. При липсата на каквито и да било данни за паралелен развой в южните славянски езици, в нашия случай можем да смятаме мѣкати в ЗТ за възможно руско влияние.

С въпроса за руското влияние в ЗТ е свързан и още един проблем. В студията си Ст. Младенов обръща внимание на следния пример: или вѣдѣши ложѣ иноѣ женѣ гала 39а от въпросите в Чин изповедание и по-специално на мин. деят. прич. П, което би могло да се смята за руска фонетична особеност, ако то се тълкува като ѡти (ѡла) 'заемала'¹⁸. Под линия обаче авторът привежда за съпоставка два примера – единия от Лечебник от XV в. от Народната библиотека в Прага¹⁹: ѡ женѣ неплодѣнѣкѣ, зачече ложѣ иссоушникѣ напаван заоутра і вѣдѣмъ, егда естъ въ новолѣсечнѣкѣ, рекше въ кровотеченіе еи, и още един пример от Берлинския сборник от нач. на XIV в.: аще жена съмѣсть ложіе иноѣ женѣ дѣти ради²⁰, и заключава, че става дума за глагола ѡсти и причастието ѡла. Въпреки аргументите на Ст. Младенов П. А. Лавров смята, че в ЗТ стои руското ѡла в значение на ѡла 'заемала'. В статията си, посветена на юсовия правопис в ЗТ, М. Цибранска се спира на този пример. За авторката в ЗТ е употребено причастие от глагола ѡсти, който в южнославянските канонични текстове е развил специфичен нюанс 'употребявам, консумирам (брак, полова връзка)' и поставян в един синонимен ред с глаголите сънасти, изноуорити в аналогичен контекст от други писмени паметници²¹.

По мое мнение също на това място в ЗТ е употребен глаголът ѡсти (прич. гала). Заедно с това обаче смятам, че ложѣ трябва да се разбира като 'утроба' – гр. μήτρα (такива примери има при Микл.), а не като 'креват, постеля'. Въпросът в Изповедалния чин в ЗТ според мене се отнася най-вероятно до ядене на плацента като лек срещу безплодие. Това магическо действие намира потвърждение в приведените от Ст. Младенов съпоставки, а и в по-широк контекст в ЗТ: или сама вѣхѣвала. или сама гала, а вилие юда јеси пила дѣти ради. а дѣти јеси ли въ

сеѣѣ растварала вилиѣ. или бѣдши ложе иною жинѣ гала дѣти дѣла 39а. Интерес представлява продължението на примера от Берлинския сборник, който приведох по-горе: аще жена сиѣсть ложе иною жинѣ дѣти дѣла. то прѣво млитеж сътворише и потомъ постить. ѣ. дѣи. и потомъ миромъ лице помазатѣи и млитеж сътвориши. аже творять ѿ погань пришешоу и по томъ по ѿ годъ до года. Специално внимание заслужава предвиденото наказание. За сравнение в чѣ исповѣданнѣ Іоаннѣ линѣ чѣда великаго василѣа предвидените наказания за блудство се измерват с години – напр. НБКМ 249 от 1533 г.: аще кто съ матерію врата своего дѣховнаго лѣѣ ѣ поклѣ рѣ. аще съ дѣщерію его, лѣѣ ѣ, поклѣ. рѣ. аще съ женою его лѣѣ. ѣ. поклѣ. рѣ. аще съ сестрою его лѣѣ. дѣ – л. 67а–67б. Предвиденото наказание от седем дни пост, както и включването на текст с подобен смисъл в Лечебник, говори по-скоро в полза на извършването на магическо действие срещу безплодие.

По-горе беше отбелязано, че досега ЗТ е предизвиквал вниманието на палеославистите единствено с т. нар. си “руска” лексика. Тук бих искала да привлека вниманието върху отделни други лексеми, които да дадат, макар и бегла, представа за словното богатство на този ръкопис.

Изъвоуковникъ е рядко срещана дума в старите славянски ръкописи. Не е отбелязана в SYS и в речника на Срезн. Намираме я единствено при Микл., който я извлича от Хил. тип. от XIV в. В едно свое изследване върху черковнославянските стихотворения от IX – X в. А. И. Соболевски привежда текста на една азбучна молитва от руски сборник от втората половина на XIII в., която е наречена “азбуковная”²². В последно време В. В. Колесов изказа мнение, че думите *азбукуы* и производните *азбуковникъ*, *азбуковная* и пр., калка от гр. ἀλφάβητος, липсват в старославянски (по неговата терминология), а появата им в южнославянски от XIV в. трябва да се смята за заимствана от руски²³. Азбучните стихирѣ в Чин погребение в ЗТ, за които досега няма открит паралелен грѣцки текст, опровергават такова едно становище. До откриването на вероятен източник може да се предполага, че те са оригинално произведение на старата славянска литература. Единственият препис на тези стихирѣ беше открит и публикуван от В. М. Загребин по сръбски трѣбник от XIII в.,

а това заедно с езиковите особености и следите от глаголическа подложка не потвърждава тезата за руско влияние. В ЗТ азбучните стихирни носят оглавление: таже азбуковникы 89а, а в преписа, публикуван от Загребин: поють азбуковне²⁴.

Брадвица. Съществителното умалително от брады, -ъве, брадвица не е засвидетелствано в съществуващите лексикографски справочници. Няма го и в съвременния руски и сръбски език. Добре е представено само в българския език и неговите диалекти. В ЗТ се среща в апокрифната Молитва за бясно куче I: и пошаше стѣа брадвицѣ. да оускѣть стою дрѣво 45б. Брадвица е една от думите, които ЗТ прибавя към словното богатство на старобългарския език. Намираме я и в други преписи на същата молитва – ръкопис НБКМ № 616 от XVI в., и в един друг препис, публикуван от Л. Ковачевич.

Божичьнъ е измежду най-любопитните думи в ЗТ. Намира се в Чин изповедание – във въпросите към жените, които се отнасят до прелюбодейство с близки родственици по кръвна и духовна линия: а съ братомъ. а съ крѣтнимъ. а съ вѣжичнимъ. а съ коумомъ 38б. В студията си Ст. Младенов обръща внимание на тази дума и ѝ дава тълкувание 'побратим'²⁵. П. А. Лавров я поставя между лексиката на ЗТ, която заслужава особено внимание, но не се ангажира с коментар. Прилагателното божичьнъ не е отбелязано в SYS и Микл. Срезн. го дава с тълкувание 'прил. от вожьница 'църква' и посочва един пример от Житието на Андрей Юродиви: Привлѣжи сѧ къ дверемъ божичьнымъ'. Същият пример със същото обяснение е повторен в СРЯ XI – XVIII. Явно е, че тази употреба на прилагателното не помага да се изясни значението на субстантивизираната форма в нашия пример от ЗТ. В друга речникова статия (за кръстьнымъ) Срезневски привежда пример от Новгородски чиновник от Софийската библиотека от XIV в., твърде сходен с примера от ЗТ: ци вѣкала юси съ крѣтнимъ братомъ или съ роднимъ или овожичнымъ (sic!). За съжаление обаче в неговия речник липсва статия или някакво обяснение на овожичнымъ. Справките в многобройни речници на българския, сръбския и руския език не доведоха до положителен резултат. Въпросът за значението на божичьнымъ продължава да бъде неясен, но ми се струва, че трябва да се откажем от предложеното от Ст. Младенов тълкуване, най-

малкото защото 'побратим' не може да бъде близък родственик на лице от женски пол.

Дъбревина – месото на бобъра (стб. вѡврѣ), е било забранено за ядене. В Чин изповедание въпросът към мъжете ъда ѳси гла. а дъбревина 38а се повтаря и към жените – а дъбревиноу ѳси гла 39б. Думата не е отбелязана в SYS, Микл., Срезн., Дан. Ст. Младенов ѳ отделя място в студията си. П. А. Лавров също я отбелязва и посочва, че е сръбска. Действително обликът *дабар* с дисимиляция *б-б>д-б* в тази дума е типичен единствено за сърбохърватския език (от по-старо сърбохърватско *bobr*) – ЭССЯ, РСКНЕ. Формата дъбревина трябва да свържем със сръбско влияние.

Дѡврѣ е рядко срещана дума в средновековните славянски ръкописи. В речника на Микл. е отбелязана в Ном. от XVI в. и някои късни летописи. Срезн. я намира в Требник от XIV в. и в някои късни грамоти. Материалът е ограничен. ЗТ добавя към него още една употреба в Изповедалния чин. Думата може да се окачестви като народна. Изглежда, че засега не е известно да се среща по-рано от XIV в.²⁶.

Женьскѣ. Интересна е употребата на прилагателното женьскѣ, което субстантивирано означава 'жена'. Примерът е от въпросите от Чин изповедание: или плесамъ ѳси жинскы 38а. Подобна употреба е характерна за днешните диалекти и за разговорния стил на съвременния книжовен език.

Калежнѣ. Особено внимание заслужава прилагателното калежнѣ, което откриваме в Погребалния чин. Думата се намира в указанията към йерейското погребение: и покрижѣ ѳмоу швражѣ къ провѣ покровѣ калежнѣ 94б. Примерът от Зт е коментиран от Й. Русек²⁷. Става дума за обичая за покриване на лицата на духовниците по време на погребението с един от т. нар. "малки покровци", с които се покрива потирът, в знак на това, че покойникът е извършвал тайнството евхаристия. Думата е много рядка за славянските ръкописи. В SYS я срещаме единствено в най-стария хърватски глаголически мисал от XIV в. Там тя е в специфичния, характерен и за ЗТ, вариант калежѣ. Срезн. я посочва единствено в препис от 16-те слова на Григорий Богослов от XVII в., като тълкува погрешно значението ѳ като 'кадилница'. Същата грешка е повторена и

в СРЯ XI – XVII. Микл. я открива в сръбски паметници от XVI в. Чешкото *kalich* (старочешки *kalich, kelich*), полски *kielich*, горнолужишки *kelich, kheluch* се обясняват с немско посредничество – от старонемски *kelich, *kalich*. Хърватското *калеж* (производни *калежац, калешнак*), словенското *kalež*, българското *калеж* (Банат) се обясняват с венецианско посредничество – в североиталианските диалекти настъпва озвучаване на интервокалните беззвучни съгласни: *calicem > kaleci > kalege > kaleže > kaležь*, по образец на *cruce > križ*²⁸. Един забележителен пример свързва тези два облика още в хърватския глаголистически мисал от XIV в.: створи́т крѣже врѣх кѣжа (калежа) глѣ 167b α9. Не е без значение и кръгът от паметници, в които срещаме *калежъ* – Требник, Номоканон, словата на Григорий Богослов – все текстове с архаичен превод. Към това може да се добави и още един факт. В 1992 г. Дж. Дзифер в една статия за южноруската традиция в преписите на Житието на Св. Кирил обърна внимание на различията *келихъ* *вм. потиръ* в гл. III (епизода със Соломоновата чаша) и го свърза с необяснимото *келина* в много ръкописи, за което още в края на XIX в. архим. Леонид предполага, че не е грешка, а е свързано с латинското *calix*. Дж. Дзифер смята, че *келихъ* в този късен ръкопис от XVII в. не е късен полонизъм, а единственото четене от оригинала²⁹. Й. Русек предполага, че думата е изконна българска, като смята, че през средновековието на българска територия в употреба са били две наименования на металическата черковна чаша за причастие: *потиръ* и *калежъ*. Русек добавя примери за употребата на сродната дума *калежъць* в два Пролога от XVII в. – БАН, София № 73 и № 74, в които значението е на обикновена чаша, което означава по-нататъшно разширяване на битуването на латинската заемка. Смятам, че *калежъць* в ЗТ е от редките примери за моравизъм в нашата книжнина, отглас от стари допирни точки в богослужебен обред по латински образец. За разлика от сродния по произход известен моравизъм *крижъ*, който е запазен единствено в споменатия неколкократно хърватски глаголчески мисал, по трудно обясним начин латинското название на обредната чаша за извършване на тайнството Евхаристия *калежъ* (във вид на прилагателното *калежъць*) се появява в един със

сигурност писан в нашите земи в първата половина на XIV в. требник. Този факт е едно неоспоримо доказателство както за архаичността на ЗТ, така и за сложния път, който са преминали някои от неговите чинопоследования. Безспорно е, че специално внимание заслужава близостта до хърватския облик на думата, който пък от своя страна отвежда към северноиталианските диалекти. Думата *кмежънъ* в ЗТ е една от интересните му особености. Трябва да се подчертае изрично мястото, където е употребена – типикарските указания към Чин погребение. В типикарските указания може би имаме основание да очакваме по-видимото присъствие на преписвача. Тази лексема, както и някои други особености на ЗТ, насочва към локализация на ръкописа към западнобългарските краища.

Коучка. Интересен случай представлява употребата на думата *коучка*, която намираме във въпросите в Изповедалния чин: *ѣда ѣси сътворишь... или съ коучкою* 38а. Думата не се среща в SYS и при Срезн. В речника на Микл. е отбелязана в Ном. от XVI в. и Александрия от XVI в. Употребата ѝ в ЗТ е една от най-ранните засвидетелствани наред с отбелязаната от К. Мирчев в Манасиевата хроника³⁰.

Лаяти. Глаголът *лаяти* е употребен в Изповедалния чин във въпросите към мъжете: *а ѡца ѣда ѣси виль или лѣтъ или лаяль, или лѣкъль* 38а със значение 'ругая, карам се'. В статията си, посветена на руските думи в ЗТ, М. Цибранска се спира и на него³¹. Авторката обръща внимание на становището на по-старите учени, че думата, употребена в значение 'ругая, карам се, хокам', е специфично руска – мнение, което се разколебава едва в по-новите изследвания³², като предполага, че подобен семантичен развой (от 'лая, джафкам' към 'ругая, карам се') може би е бил познат и на южнославянските паметници. В SYS, Цейтлин, наред с 'лая, джафкам' са отразени значения 'седа в засада, подстрекавам'. Единствено Срезн. посочва примери със значение 'крещя'. В действителност значението на *лаяти* 'викам, крещя' е познато в старобългарския език още от Симеон изб. 1073: *врѣмѣ же въ стѣгнахъ въ стѣгнахъ въ късѣхъ ѡгнь лаять. и поутне додеи поутѣ ѣса* 169г 26; *сии же не имъ коудоу копосаниа изълаяти ѣдка ожиланиа того избодегъ донгъдже и троудъ*

глагол *лажшта* и неистовоужшта са ослабити 209а 8. Българското *лая* е сродно с *lōti, lōju* (литовски), латвийски *lāt, lāju* 'лая, хуля, клеветя, мъмря, злословя, бедя' – БЕР. Преносното значение на глагола освен в руски, чешки, словенски е запазено и в сърбохърватски – *лајати* означава 'говоря, бърборя, плещя, говоря срещу някого'. Същото е положението и в българския език – в преносно значение *лая* е 'нападам с думи, клеветя'. Това значение е запазено и в производните *лаяч* 'лъжлив човек, бърборко' диал. Югозападна България, *отлаювам* 'възразявам, отвръщам', *разлайвам се* 'не мирувам, беснея' – БЕР. Приведените данни сочат, че значението, в което е употребена *лаяти* в ЗТ, е било характерно за българския език в широките хронологични граници от Симеон. изб. 1073 г. до съвременния български език.

Литоургинникъ е една от думите в ЗТ, която не е регистрирана в съществуващите речници. Употребена е в Чин погребение като синоним на иерей, този, който отслужва литургия: *помени ги раба си. почишаго на лѣѣ семь бра̄ншего литоургинника* 90б.

Посолонъ. Думата е употребена в Чин венчание: *ипъ идеть прѣ ними шпослонъ посрѣдѣ цр̄кве поште* 26б. Тя не е зафиксирана в речниците. Има я единствено у Срезн. във форма *посолонъ* 'по направление на слънцето', от руски ръкопис от втората половина на XIV в. С бележка *остар. посолонъ* намираме в СРЛЯ. Интересни данни за хода по посока на слънцето от гледна точка на руската православна църква откриваме в енциклопедията Брокхауз – Ефрон. Според нея първото споменаване на "посолон" е от посл. четв. на XV в. (1478), когато при основаването на кремълския Успенски събор митрополит Геронтий направил кръстен ход около храма не по слънчевия ход, а в обратна посока, т. е. от запад на изток. Това предизвикало големи спорове, включително откъде и откога се е появил този обичай в Русия. Неподкрепено с други доказателства се споменава, че един служебник от 1532 г., писан на Атон, нарича това латински обичай. След известна борба между привържениците на хода по и срещу слънчевия ход победило обредното движение по посока на слънцето. В ранните печатни руски требници той бил внесен в Чин венчание

и във връзка с честването на празника Въздвижение на честния кръст. Реформата на патриарх Никон заклеява посолонния ход като латинска ерес и го отменя. Оттогава това остава характерно само за руската старообрядческа църква. За разлика от руската църква южнославянските православни църкви отрано включват в обряда Венчание въртенето на младоженците по посока на хода на слънцето – от изток на запад. То е част и от съвременния чин. Произходът на наречието е прозрачен: *по-слньць* (Фасмер). Как обаче да се обясни особеният вариант на наречието в ЗТ. Отговор намираме в рецензията на Е. Шнеевайс за речника на Фасмер, в която към *посолонь* се добавя диалектен материал от Далмация – *na oposun, na oposlo*, употребени за обредното въртене около родния дом на младоженката, което се извършва три пъти *na oposlo* (в посока от изток на запад)³³. Освен всички други особености наречието в ЗТ и в диалектните примери от далматинските острови е двойно префигирано: *o-по-слонь*. От словообразователна гледна точка двойното префигиране с начална представка *o-* не носи промяна в основния смисъл на лексемата, а по-скоро добавя акцент на пълнота, на завършеност (срв. *овесплодити, овестрашити, овесчистити, овестоуждити*). Имайки предвид, че в южнославянските средновековни требници вместо *опослонь* в типикарските указания въртенето на младоженците се отбелязва с *на десню*, а и като вземем под внимание днешната посока на този църковен ход, можем да кажем, че в ЗТ става дума за движение по посока на слънчевия ход, от изток на запад, обратно на часовниковата стрелка. Загадка остава обаче пътят, който е извървяла тази дума до ЗТ. Наречието *опослонь* от ЗТ има паралел с един много ограничен ареал, твърде отдалечен от българската говорна територия. Освен това нито средновековните български паметници, нито българските диалекти пазят следа от *опослонь/посолонь*. Особен интерес представлява рефлексът на *l*, който намираме в ЗТ. В сърбохърватски замяната на *l* със съответен рефлекс се извършва в периода XII – XIV в. ^o те са *l > u, o, g, al, el, ol, a, al, el, ol* са характерни за чакавските островни говори (кварнерските и далматинските острови) и са резултат от девокалзацията на *l*, което се разлага на редуцирано и сонантично *l*, след което

настъпва вокализация³⁴. Такава вокализация настъпва и в някои югозападни български говори. В историческия развой на българския език – вероятно още в ранния старобългарски период – ликвидните *р, р, л, л* загубват сричкотворния си характер, при което се появява ерова гласна. В края на старобългарския период (XI в.) групите *ръ, рь, лъ, ль* с първичен еров вокал се сливат напълно със загубилите сричкотворния си характер, т. е. *л→ръ, лъ*. В някои родопски говори и в Костурско имаме отваряне на еровата гласна в *ô, а, е*, така че рефлексът на *l* в *опослонъ* не може да се смята единствено за сърбохърватската особеност. Факт е обаче, че в българските писмени паметници и в днешните български диалекти няма и следа от това наречие. И тук, както при *клежънъ*, трябва да се подчертае, че думата се среща в типикарските указания. Този факт при двете особено важни за локализацията на паметника лексикални особености едва ли е случаен.

Съмотръно. В един от случаите в ЗТ вместо обичайното указание към свещенослужителя *пънь митѣоу тли*, в Чин венчание е употребено *пънь глѣ митежъ снъ къ закъ съмотръно* 22а. Ст. Младенов прави паралел със запазеното диалектно *несмотрено* 'невнимателно' (Видинско). Към това може да се прибави посоченото от Б. Цонев *не смотрих* 'не обърнах внимание, не съобразих' (Софийско) и *несмотрено* (Ловчанско)³⁵. Малкото примери, с които е представено (при това прилагателното *съмотрънъ*, а не наречието), са с други значения – 'разглеждан, страдателен, обсъждан' (SYS, Мкл.). Единствено Срезн. дава *съмотръно* със значение 'съобразно' от Ефремовската кормчия от XIV в.

Съпостижъ. ЗТ прибавя към старобългарската лексика това интересно съществително, образувано от не много употребявания глагол *съпостижнъти* 'достигна' (SYS, Микл., Срезн.). В нашия требник думата се среща в Чин венчание: *дкъ съпостижъ имъщаа изовилоуѣта на всѣко дѣло вѣго* 24б.

Съженатъ. Това название на женения мъж не се открива в речниците. В ЗТ го срещаме в Чин изповедание: *а ѿ мъжа съженатомъ* 38б.

Юнакъ е една от думите в ЗТ, които заслужават особено внимание. В SYS тя липсва, Срезн. посочва само един пример

от късен руски летопис. Единствено при Микл. откриваме повече данни, но главно от ръкописи от XVI – XVII в. Лексемата явно е битувала отдавна в народните говори. Потвърждава я неологизмът юнака същ. ж. р., явно произлязло от същ. м. р. юнакъ, в Паренесиса на Ефрем Сирий в препис от НБКМ 151 от 1353 г. (Лесновски)³⁶. Думата се среща неколкократно в Чин венчание: и възмѣ ꙗꙗ юнака за ржкꙋ. и коꙋмь станеть межꙗ юнакомь и двицомь 26а; и да ꙗꙗ чашꙗ юнакоꙋ и разбивають юна 26б. Докато неологизмът юнака е със значението 'младо момиче', естествено свързано по значение с прилагателното юнъ, юнакъ, в Чин венчание означава 'младоженец, жених'. Това прави присъствието на думата в ЗТ още по-интересно.

Ограниченото място не позволява лексиката на ЗТ да бъде представена в пълнота. Горните бележки имат за цел само да представят част от най-интересните ѝ особености.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ст. Младенов. Зайковски светогорски требник. – Периодично списание на Българското книжовно дружество в София. Т. 71. С., 1910, с. 155–205.

² Ст. Младенов. Цит. съч., с. 199.

³ Пак там.

⁴ П. А. Лавров. Стефан Младенов. Зайковски светогорски требник. – Русский филологический вестник. Т. 65, 1911, с. 256–258.

⁵ М. Н. Сперанский. Деление истории русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую (вступительная лекция). – Русский филологический вестник. Т. 36, 1896, с. 193–223.

⁶ М. Н. Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. – Известия ОРЯС. Т. 26, 1921, с. 143–206.

⁷ Б. Цонев. Български ръкопис от X в. с дири от руско влияние. – Годишник на СУ, Историко-филологически факултет, III 1913, с. 89–90; Б. Цонев. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. – Български старини, кн. 4. С., 1914.

⁸ Г. Ильинский. Пергаментные рукописи П. А. Сырку. – Русский филологический вестник. Т. 49, 1–2, 1908, с. 361; Б. Цонев. История на българския език. Т. II, с. 304.

⁹ Р. Павлова. Болгаро-русские и русско-болгарские языковые связи. С., 1979.

¹⁰ М. Н. Сперанский. К истории...; Б. Цонев. История на българския..., Т. II; Б. Ангелов. Из историята на руското книжно проникване у нас (IX – XIV в.). – Известия на Института за литература, 1955. Т. 3, с. 37–65; Б. Ангелов. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972; К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, III, изд. С., 1978; М. Mulić. Prilog pitanju ruskoga utjecaja na lužnoslovenske književnosti u srednjem vijeku Radovi zavoda na slavensku filologiju, Zagreb, 1971, 12, с. 21–32; Р. Павлова. Болгаро-русские...; Р. Павлова. Некоторые проблемы изучения языковых взаимодействий болгар и русских (X – XIV вв.). – Славянска филология, 1983. Т. 17, с. 33–44; А. А. Турилов. Памятники древнерусской литературы и письменности у южных славян в XII – XIV вв. – В: Славянские литературы, XI международный съезд славистов, Братислава. Доклады русской делегации. М., 1993; Ив. Харалампиев. История на българския език. В. Търново, 1992.

¹¹ М. Н. Сперанский. К истории...

¹² М. Цибранска. За лексикалните русизми в Зайковския требник от първ. пол. на XIV век (машинопис).

¹³ М. Н. Сперанский. К истории..., с. 202.

¹⁴ А. Н. Селищев. Славянское население в Албании, с. 239.

¹⁵ Љ. Kovačević. Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti, Starine, X, 1878, с. 276–293.

¹⁶ И. С. Улуханов. О языке древней Руси. М., 1972.

¹⁷ О. Н. Трубочев. Названия славянских терминов родства. М., 1959.

¹⁸ Ст. Младенов. Цит. съч., с. 199.

¹⁹ V. Jagić. Opisi I izvodi iz nekoliko juznoslovenskikh rukopisa, Starine, X, 1878, с. 81–126.

²⁰ V. Jagić. Opisi I izvodi iz nekoliko juznoslovenskikh rukopisa, Starine, VI, 1874, 60–151.

²¹ М. Цибранска. За юсовия правописен тип в Зайковския светогорски требник от XIV в. – Български език, 1996, № 1, с. 67–73.

²² А. И. Соболевски. Черковнославянските стихотворения от IX – X в. и тяхното значение за черковнославянския език. – Сборник за народни умотворения. Кн. 16–17. С., 1900, с. 314–324.

²³ В. В. Колесов. О русизмах в составе древнерусский текстов. – В: Древнерусский язык домонгольского ппору. Л., 1991, с. 121–125.

²⁴ В. Загребин. Заупокойные стихири азъбковне в сербском требнике XIII века. – Археографски прелози. Кнь. 3, Београд, 1981, с. 65–83.

²⁵ Ст. Младенов. Цит. съч., с. 197.

²⁶ Р. Златанова. Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. С., 1985, с. 371–383.

²⁷ Й. Русек. Из историята на няколко български думи. – В: Помагало по историческа лексикология. С., 1986, с. 129–130.

²⁸ P. Skok. Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Т. II, Zagreb, 1972.

²⁹ G. Ziffer. La traditione russa sud-occidentale della Vita Constantini. – In: Studi slavistici offerti a Alessandro Ivanov nel suo 79 compleanno, a cura di Marialuisa Feerazzi. ILLEO, Udine, 1992, с. 370–397.

³⁰ К. Мирчев. Към българската историческа лексикология. – Български език, 1962, № 3, с. 208–211.

³¹ М. Цибранска. За лексикалните русизми...

³² В. В. Колесов. Цит. съч., с. 144.

³³ E. Schneeweis. Russisches Etymologische Wörterbuch (изд. 1951). – Zeitschrift für Rhonetik, 10, 1957, s. 30.

³⁴ Увод в изучаването на южнославянските езици. С., 1986, с. 224.

³⁵ Б. Цонев. Кои новобългарски говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение. – Списание на БАН. Клон историко-филологичен и философско-обществен. XI, 1915, с. 1–32.

³⁶ Ch. Voss. Parānesis Ephraims des Syreris in südslavischen handschriften des 14–16 Jahrhundert (zur lexik der altbulgarischen erstübersetzung und ihrer überlieferung). Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et Dissertationes. Т. 38, 1997, с. 97.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ РЕЧНИЦИ

БЕР – Български етимологичен речник. Т. I – IV. С., 1971 – 1996.

Брокхауз-Ефрон – Энциклопедический словарь. Т. 24, изд. Ф.А. Брокхауз, М. А. Ефрон. СПб., 1898.

Дан. – Даничић, Ђ. Рјечник из књижевних старина српских. Фототип. изд. Т. I – III. Београд, 1975.

Микл. – Miklosich, Fr. Le Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862 – 1865.

РСКНЕ – Речник српскохрватског књижевног језика. Т. I – VIII, Београд, 1959 – 1973.

ПРОД — Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.

Срезн. — Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. I — III, Фототип. изд. М., 1958.

СРЯ — Словарь русского языка XI — XVII вв. Т. I — XXI. М., 1974 — 1995.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Т. I — XIV. М., 1974 — 1987.

SYS — Slovník jazyka staroslověnského, sv. 1–51, Praha, 1959 — 1997.